

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МАСОНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ другої половини XVIII – початку XX ст.

Джерела з історії масонського руху в Україні другої половини XVIII – початку XX ст., тобто від появи перших лож до майже цілковитого згасання у зв'язку з еміграцією в 1919 р. його провідників, можна згрупувати таким чином:

- 1) матеріали антимасонської публіцистики, які заслуговують на довіру;
- 2) записані чутки, почерпнуті з достовірних немасонських і масонських джерел інформації;
- 3) мемуарні та епістолярні свідчення масонів;
- 4) матеріали масонського діловодства;
- 5) матеріали органів жандармерії, охоранки, НКВС.

Жодна з цих груп джерел, зрозуміло, не є самодостатньою, їх потрібно використовувати комплексно. Частина джерел вже опублікована, решта ще чекає на дослідника в архівних фондах.

Загалом джерельна база з історії вітчизняного масонства вкрай убога і, найсуттєвіше, не завжди надійна. Про це, значною мірою, подбали самі масони, які здебільшого працювали нелегально й майже не залишили про свою діяльність писемних свідчень.

Найгірше відображена в джерелах біографія масонства України другої половини XVIII-XIX ст. Збереглися опубліковані істориком-краєзнавцем І. Ф. Павловським фрагментарні повідомлення про склад і діяльність у першій чверті XIX ст. полтавської масонської ложі "Любов до істини"¹, про зв'язки місцевих "вільних каменярів" з польськими таємними патріотичними товариствами та російськими декабристами (опубліковані матеріали слідства в справі декабристського руху²), є публікації щоденників і записів окремих масонів³, а також виголошених ними на засіданнях лож промов⁴. Інформаційну цінність становить опис масонських обрядів, практикованих у ложі "Георгій Побідоносець"⁵. В архівних фондах зберігаються повідомлення чинів поліції про приналежність окремих осіб до масонського руху (їхнє масонство розкривалося, здебільшого, вже по смертю, під час перепису паперів і майна).

Повніше й багатогранніше відображено в джерелах масонський рух в Україні початку XX ст.

Низку важливих, але різних за мірою достовірності повідомлень

про тодішнє “політичне масонство” зустрічаємо в мемуаристиці тих громадсько-політичних діячів, котрі, найімовірніше, масонами не були, однак тією чи іншою мірою співпрацювали з масонською організацією. Це, передусім, інформація в мемуарах Володимира Винниченка⁶, Наталії Полонської-Василенко⁷ (дружини масона Миколи Василенка, впотаємненої в окремі масонські секрети, мабуть, своїм чоловіком), Євгена Чикаленка⁸, С.П. Мельгунова⁹, П.М. Мілюкова¹⁰ та ін.

Існують свідчення про діяльність масонської організації й окремих “вільних каменярів”, проте до них слід ставитись особливо критично, адже, як зазначає В.І. Старцев, масонська етика “зобов'язувала обманювати “профанів” (немасонів) у всіх випадках, коли в цьому виникала потреба”¹¹. Відомий історик громадсько-політичного руху в Росії кінця XIX – початку XX ст. Б.І. Ніколаєвський скаржився, що непоодинокі масони навіть у довірливих розмовах з ним “принципово не розповідали про свою організацію, часом взагалі заперечуючи її існування”¹².

З українських “вільних каменярів” найбільш цінну інформацію про “політичне масонство” початку XX ст. подав у своїх мемуарах, опублікованих лише наприкінці 80-х років, Михайло Грушевський¹³. Порушивши з мотивів, відомих лише йому самому, клятву ревно оберігати “масонські таємниці”, він не лише чимало розповів про політичну діяльність київських лож, а й назвав ряд імен. Його свідчення, зокрема, проливають світло на роль масонського чинника в складних переговорах між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, в спалаху серпневої 1917 р. української урядової кризи тощо. Інші масони – Дмитро Дорошенко¹⁴, Костянтин Оберучев¹⁵, Павло Скоропадський¹⁶ – клятвopорушниками не стали і в своїх мемуарах про масонство навіть не згадали. Надруковані спогади масона Миколи Василенка¹⁷ доведено лише до 1885 р., тобто до активізації масонського руху в Україні.

Важливі й варті довіри повідомлення про зародження в Україні “політичного масонства” початку XX ст. залишив у своїх мемуарах князь Д. Бебутов¹⁸, який співпрацював з департаментом поліції та шпигував на користь Німеччини в період Першої світової війни. Певну, вочевидь дозовану, інформацію про участь масонів у Лютневій революції 1917 р. помістив у своїх мемуарах О.Ф. Керенський¹⁹, проте він не назвав жодного учасника масонської організації.

Цінну (але таку, що потребує ретельної перевірки) інформацію про діяльність масонства в Російській імперії, в тому числі на теренах України, записав історик Б.І. Ніколаєвський від масонів-емігрантів

М.С. Чхеїдзе, Є.П. Гегечкорі, О.Я. Гальперна²⁰.

Матеріали масонського діловодства, як уже зазначалося, вкрай убогі, бо в ложах задля конспірації не велося майже ніяких записів (найважливішу інформацію тримав у своїй пам'яті секретар ложі), до того ж після Лютневої революції з архівів за наказом О.Ф. Керенського було вилучено й знищено папери, що стосувалися діяльності "вільних каменярів" (в Україні цим займався Сергій Єфремов). Уцілілі ж масонські матеріали, аутентичність яких не є безсумнівною, донедавна були недоступні для дослідника. Частина їх випадково придбав у букіністів і опублікував Б. Елкін. Це протоколи засідань московської ложі "Відродження" ("Возрождение") та петербурзької ложі "Полярна зірка" ("Полярная звезда") за 1906-1908 роки, а також списки членів обох лож²¹, серед яких було й кілька українців. Впроваджено до наукового вжитку "Диспозицію №1"²² та "Диспозицію №2"²³ – розроблені в 1916 р. масонські плани державного перевороту в Росії, що їх А.Я. Аврех вважав звичайнісінькою продукцією політичного графоманства. Цінною джерельною публікацією є Статут Великого Сходу народів Росії – скорочений і дещо модифікований варіант Статуту Великого Сходу Франції. Його склав у другій половині 1912 р. завідувач бібліотеки Військової академії Російської імперії С.Д. Мстиславський²⁴. Цим статутом керувалися також ложі України, що організаційно входили до складу Великого Сходу народів в Росії.

Акти масонського діловодства до- і особливо післяреволюційної Росії (протоколи, циркуляри, переписка лідерів, кошториси прибутків і видатків "майстерень", описи масонських обрядів, анкети адептів тощо) зберігаються в архіві масонських центрів Франції (Велика Ложа Франції та Великий Схід Франції) та їхніх дочірних лож у ряді країн світу. Під час нацистської окупації Європи цей архів було вивезено до Німеччини, а після закінчення другої світової війни – до колишнього Радянського Союзу, де він донедавна зберігався в найсекретнішому Особливому відділі КДБ СРСР²⁵. До передачі цього архіву урядом Російської Федерації французькому уряду з його документами ознайомились О.Ф. Соловйов, О.А. Платонов та ще кілька дослідників. У Парижі зберігаються документи 20-60-х років ХХ ст. російського масонського архіву.

Дуже цінну, часом взагалі унікальну інформацію про "політичне масонство" України містять виявлені й опубліковані в 90-х роках ХХ ст. В.В. Полікарповим, Сергієм Білоконем, Ларисою Портновою слідчі справи 20-30-х років ХХ ст. секретаря Верховної Ради Великого Сходу народів Росії М.В. Некрасова²⁶, члена Малої Ради київської

масонської організації Сергія Єфремова²⁷, масонів Андрія Ніковського²⁸, Дмитра Белінга²⁹, Миколи Воскресенського³⁰ та ін. В цих свідченнях йдеться про персональний склад ряду “майстерень” та громадсько-політичну діяльність масонів Києва та інших міст України.

Слід зазначити, що окремі дослідники ставляться до цієї групи джерел з відвертою недовірою. Зокрема, В.В. Полікарпов вважає зізнання масонів слідчим НКВС сфабрикованими. Він впевнений, що правдиву історію масонського руху в Російській імперії початку ХХ ст. вдасться написати лише тоді, коли стануть доступними всі секретні матеріали Служби безпеки, включаючи матеріали оперативного планування, внутрішньої переписки, фінансової звітності ОДПУ-НКВС³¹. Погоджуючись із висновком про потребу використати всі наявні в архівах СБ відповідні матеріали, все ж зазначимо, що вважати вже впроваджені до наукового вжитку документи цієї установи фальшивками немає достатніх підстав. Те, що М.В. Некрасов зізнався “костоломам із НКВС” про свою “причетність” до замаху на В.І. Леніна та про свої зв’язки з Троцьким, ще не означає, що його свідчення про діяльність масонської організації підроблені чи продиктовані слідчим, адже, ці свідчення здебільшого підтверджуються незалежними джерелами.

Нещодавно Лариса Портнова виявила, опублікувала та стисло прокоментувала переписку Симона Петлюри з одним із провідників французької масонерії³², що не лише засвідчила існування зв’язків між “братами” України та Франції, а й поставила під сумнів висновок ряду істориків про нібито негативне ставлення урядових кіл Франції до проголошеної ІV Універсалом незалежності України та розвалу “єдиної й неділимої Росії”.

Виявлення та опублікування документів і матеріалів з історії масонського руху в Україні, можна сказати, ще тільки розпочалося. Вони розпорошені по архівних фондах, що дуже ускладнює пошукову роботу. Трапляються вони, зокрема, в фондах ЦДІА України в м. Києві, держархівів Київської, Житомирської, Хмельницької та ін. областей.

Джерела, наявні в ЦДІАК України, містять скупі інформацію про появу перших масонських лож в Україні, про зв’язки між ними, про їхній персональний склад, часом навіть про громадсько-політичну діяльність масонів. Є документи, що свідчать про функціонування масонських лож після їх офіційної заборони в 1822 та 1826 роках. Зокрема, в червні 1826 р., через два місяці після “височайшого” указу про заборону таємних організацій в Російській імперії, царя повідомляли про зібрання масонів у Києві в будинку аптекаря

Ейсмана³³. Про існування масонських лож у Подільській губернії повідомив у 1828 р. заарештований єврей Компенський³⁴, в м. Умані – в листопаді 1838 р. рядовий інвалідної команди Ф. Богданович³⁵. Острозький городничий інформував волинського губернатора про виявлення масонської символіки в маєтку вдови Морачевської – свідчення про масонство її покійного чоловіка, та про ймовірне існування ложі в м. Острозі³⁶.

Цікаво, що матеріали про діяльність масонів є серед паперів за 1828 р. Київського митрополита Євгенія Болховитинова (1767-1837 рр.)³⁷ – факт, який дозволяє припустити якусь причетність до масонського руху цього церковного ієрарха (щодо рядових священнослужителів, то вони також іноді ставали масонами).

В архівних фондах трапляються матеріали про прибуття в Україну окремих масонів-іноземців. Зокрема, у жовтні – листопаді 1847 р. у містечку Городище побував член Марсельської масонської ложі Гернер, а в 1866 р. у Київ навідався пруський підданий І. Менцер, який мав на руках посвідчення про свій вихід із масонської ложі у зв'язку з від'їздом у Російську імперію³⁸. Можливо, ці та інші аналогічні факти слід розглядати в контексті міжнародних зв'язків масонів України.

Зберігаються у вітчизняних архівах також матеріали про намагання поліції виявити масонські ложі в Україні. Скажімо, 24 травня 1914 р. Департамент поліції розіслав підвідомчим поліцейським чинам циркуляр, яким зобов'язав їх виявити осередки масонського руху та встановити за ними нагляд, здійснювати перлюстрацію листів осіб, запідозрених у масонських зв'язках³⁹. Аналогічний циркуляр Департамент поліції направив місцевим поліцейським дільницям і раніше, ще в квітні 1908 р.⁴⁰

Таким чином, існуюча джерельна база з історії вітчизняного масонства ще далеко не вичерпана. Виявлення та впровадження до наукового обігу нових документів і матеріалів, позі сумнівом, дозволить докладніше й об'єктивніше висвітлити громадсько-політичне життя в Україні другої половини XVIII – початку XX ст.

Annotation

Freemasonry's history in Ukraine is the question, which for a long time was out of scientists' attention. At the same time a lot of incredible rumours circulated around the role of freemasons in the native social and political movement. That is why the article is devoted to the analysis and classification of historical sources' different types concerning the history of

“king`s art” in Ukraine during the period of XVIII – the beginning of XX-th centuries.

Анотація

Історія масонства в Україні є одним з питань, яке тривалий час залишалося поза увагою учених істориків. Тимчасом навколо ролі “вільних каменярів” у розвитку вітчизняного суспільного руху циркулювали різного роду чутки, вельми далекі від об’єктивного стану справ. Й тому стаття присвячена розгляду й класифікації різних типів історичних джерел з історії “королівського мистецтва” на українських землях у XVIII – на початку XX ст.

- 1 Павловский И. Ф. Массонская ложа в Полтаве // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып. 6. – Ч. 1. – Полтава, 1909. – С. 3-15.
- 2 Декабристы и тайные общества в России. – М., 1906. – С. 123-168.
- 3 Из дневника массона 1775-1777 гг. – М., 1909; Записки из некоторых обстоятельств жизни и службы действительного тайного советника и сенатора И. В. Лопухина, составленные им самим. – Лондон, 1860.
- 4 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. ІР. – Ф. 160, №2830.
- 5 Там же. – Ф. 5, №3590.
- 6 Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. 3. – С. 163-165.
- 7 Полонська-Василенко Н. Революція 1917 р. Спогади // Український історик. – 1988 – №1-4 (97-100). – С. 119-128; 1989 – №1-3 (101-103). – С. 106-113.
- 8 Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917 рр.). – Львів, 1931; Його ж. Уривки з моїх споминків за 1917 рік. – Прага, 1932; Його ж. Спогади. 1861-1907. – Нью-Йорк, 1955.
- 9 Мельгунов С. П. На путях к дворцовому перевороту. Заговоры перед революцией 1917 года. – Париж, 1931.
- 10 Милюков П. Н. Воспоминания (1859-1917). – М., 1991.
- 11 Старцев В. И. Российские масоны XX века // Вопросы истории. – 1989. – №6. – С. 48.
- 12 Николаевский В. И. Русские масоны и революция. – М., 1990. – С. 119.
- 13 Грушевский М. С. Спомини // Київ. – 1988. – №9-12; 1989. – №8-11.
- 14 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). – Ч. 1-4. – Львів, 1923.
- 15 Оберучев К. М. В дни революции. – Нью-Йорк, 1919; Його ж. Воспоминания. – Ч. 1-2. – Нью-Йорк, 1930.
- 16 Скоропадський П. Спомини. – К., 1992; Його ж. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995.
- 17 Василенко М. Моє життя // Український історик. – 1988. – №1-4 (97-100). – С. 129-138; 1989. – №1-3 (101-103). – С. 114-120; №4 (104). – С. 90-95; 1990. – №1-4 (104-107). – С. 186-197.
- 18 Відповідні глави із спогадів Д. Бебутова опубліковано в працях: Николаевский В. И. Указ. соч. – С. 137-142; Берберова Н. Н. Люди и ложи. Русские масоны XX столетия. – Харьков; М., 1997. – С. 238-249.
- 19 Керенський А. Ф. Россия на историческом повороте. Мемуары. – М., 1996.
- 20 Ці записи Б. І. Ніколаєвського зберігаються в його особистому фонді архіву Гуверовського інституту війни, революції та миру (США). Частина їх опублікована в працях: Русское политическое масонство 1906-1918 гг. (Документы из архива Гуверовского института войны, революции и мира) // История СССР. – 1989. – №6. – С. 119-134; 1990. – №1. – С. 139-154.

- 21 Elkin B. Attempts to Revive Freemasonry in Russia // The Slavonic and East European Review. – Vol. 44. – July 1966. – №102. – P. 454-472.
- 22 Красный архив. – 1928. – Т. 1 (28). – С. 211-212.
- 23 Аврех А.Я. Масоны и революция. – М., 1990. – С. 93-96.
- 24 Устав масонской организации “Великий Восток народов России”. Вторая половина 1912 г. // История СССР. – 1989 – №6. – С. 129-132.
- 25 Соловьев О. Ф. Масонство в мировой политике // Международная жизнь. – 1994. – №5. – С. 120.
- 26 Из следственных дел Н. В. Некрасова 1921, 1931 и 1939 годов // Вопросы истории. – 1998. – №11-12. – С. 10-16.
- 27 Сфремов С. Про масонство в Україні // Народна газета. – 1995. – №16 (197). – С. 5; №17 (198). – С. 6.
- 28 Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни // Генеза. – 1996. – №1(4). – С. 149-160.
- 29 Белінг Д. “...Я був учасником масонської ложі в Києві...” // Генеза. – 1997. – №1 (5). – С. 142-149.
- 30 Воскресенський М. Історія масонства // Генеза. – 1998. – №1-2 (6-7). – С. 134-140.
- 31 Из следственных дел Н. В. Некрасова... – С. 14.
- 32 Портнова Л. Стосунки між масонами Великої ложі України та Великого Сходу Франції в 1918-1919 роках. Вступна стаття, публікація, коментарі // Київська старовина. – 1999. – №3. – С. 162-168.
- 33 ЦДІАК України. – Ф. 29, оп. 1, спр. 464.
- 34 Там само. – Ф. 533, оп. 4, спр. 29.
- 35 Там само. – Ф. 442, оп. 788-а, спр. 316.
- 36 Там само. – Ф. 442, оп. 790-а, спр. 45.
- 37 Там само. – Ф. 533, оп. 4, спр. 35.
- 38 Там само. – Ф. 442, оп. 814, спр. 110.
- 39 Там само. – Ф. 301, оп. 2, спр. 280.
- 40 Там само. – Ф. 705, оп. 1, спр. 325; Ф. 274, оп. 1, спр. 2096, ч. 2.